

Risaleleri ve İtikadî Görüşleri ile İmam-ı Azam Ebû Hanîfe

İlyas ÇELEBİ*

A. Özgeçmişi ve İlgili Alanı

İmam-ı Azam Ebu Hanîfe 80/699 yılında Kûfe'de doğmuş olup asıl adı Nu'man b. Sabit'tir. Aslen Türk, Fars veya Afganlı olduğuna ilişkin rivayetler bulunmaktadır. Bunlar içinden en kuvvetli olanı dedesi Zâtâ'nın Kâbil bölgesinde yaşayan bir uçbeyi olduğuna dair rivayettir¹. Emevîler döneminde söz konusu bölge fethedilince, bunlara eman verilmiş ve Bekir b. Vail oğulları kabilesinin bir aşireti olan Teymullah b. Sâ'lebe oğullarının himayesine tevdi edilmişlerdir. Tonnu İsmail'in bildirdiğine göre, Ebû Hanîfe'nin babası Sabit Hz. Ali'yi ziyaret etmiş ve duasını almıştır². Sabit, ticaretle uğraşan maddi durumu iyi bir kişiydi. Ebu Hanîfe de ilim tahsiline başlamadan önce bir müddet babası gibi ticaretle meşgul olmuş ve kumaş ticaretliği yapmıştır.

Ebu Hanîfe küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek kıraat imamlarından Asım b. Behdele'den kıraat okumuştur. Bundan sonra, önce sarf, nahiv, şiir ve edebiyat gibi dil bilimlerini; arkasından da akaid ve cedel ilimlerini öğrenmiştir. Güçlü mantığı ve hızlı cevaplılığı sayesinde bu ilimlerde kısa sürede kendini kabul ettirmiş, inkârcı ve bid'atçılarla tartışmalarda aranan kişi olmuş, bu amaçla birçok kere Basra'ya seyahatleri olmuştur³. Menakıb kitaplarında belirtildiğine göre o, başlangıçta akaid ve kelâm ile meşgul olmakta iken, bir kadının kendisine boşanma konusunda sorduğu bir soruya cevap verememiş ve sorusunu cevaplandırması için Hammad b. Ebu Süleyman'a göndermiş, fıkıh konusunda yetiştirmesi gerektiğini düşünerek Hammad b. Ebu Süleyman'ın derslerine

devam etmeye karar vermiştir⁴. Hocası Hammad ölünceye kadar da onun derslerine devam etmiştir. 120/738 senesinde Hammad'ın vefatı üzerine onun yerine geçerek ders okutmaya başlamış ve bu durum bazı araklıklarla ölünceye kadar devam etmiştir⁵.

Ebu Hanîfe'nin ömrünün 52 yılı Emevî idaresinde geçmiş olup Halife Abdülmelik b. Mervan ile II. Mervan dönemlerinde yaşamış, Ehl-i Beyte yakınlık duymuş, Emevîlerin Ehl-i Beyte uyguladıkları baskı ve şiddetle o da nasibini almış, II. Mervan'ın Kûfe kadılığı veya beytülminliği teklifini kabul etmeyince hapse atılmış ve dövülmüştür. Sağlığının bozulması üzerine hapisten çıkarılmış, bunun üzerine Mekke'ye giderek Emevî yönetimi sona erinceye kadar orada kalmıştır. 750 tarihinde Abbâsîler iktidara geçince Kûfe'ye dönmüş ve ders vermeye devam etmiştir. Başlangıçta Abbâsî yönetimine sempati ile bakan Ebu Hanîfe, Medine'de Muhammed en-Nefsüzzekiye'yi ve Irak'ta İbrahim'i öldürmeleri üzerine Abbâsî yönetimine karşı tavır almış, bunun üzerine Mansur onu Bağdat'ta hapse atmış, orada dövülmüş, işkence edilmiş ve bir rivayete göre hapiste, başka bir rivayete göre ise hapisten çıkarıldıktan kısa süre sonra 150/767 tarihinde vefat etmiştir.

Ebu Hanîfe'nin ilgi alanına gelince o, Havariç, Cehmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Müsebbihe ve Mürcie gibi itikadî mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemde yaşamış olup, itikadî konulardaki görüşleri ile Ehl-i

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Mustafa Uzunoğlu, "Ebu Hanîfe", *DA*, İstanbul 1994, X, 131.
² Hatib el-Bağdadi, *Tarihü Bağdad*, Kahire 1349/1931, XIII, 324-325.
³ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menakıbu Ehlî Hanîfe*, Beyrut 1981, s.54; Bezzazi, *Menakıbu'l-İmamî'l-Azam*, Beyrut 1981, s.137; Beyazizade, *İşârâtü'l-maram*, Kahire 1949, s. 19.

⁴ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *age.*, s.51, 57; Bezzazi, *age.*, s.136.
⁵ Ebu Hanîfe'nin, kelâm ilmiyle uğraşmayı caiz görmediği yahut başlangıçta caiz görürken daha sonra aşabın bu konularla meşgul olmadığını düşünerek, ameli konularla ilgili meselelerin çözümleri ile uğraşmanın daha önemli olduğunu görerek fıkha yöneldiği iddiası doğru değildir. Zira o, kelâm ilminin kurucusu (Abdülkahir el-Bağdadi, *Usulü'd-dîn*, s.308; Taşköprizade, *Miftahü's-saade*, II, 67), en azından hazırlayıcısı olduğu gibi, hayatının sonuna kadar da bu ilimle ilgilenmeye devam etmiştir (İlyas Çelebi, *el-İmamü'l-Azam Ebû Hanîfe el-Mütekellim*, s.21).

Sünnet kelâmının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Onu keşfedip ilme ilk teşvik eden Ebu Amr eş-Şa'bfî'dir. Düşünce dünyasının oluşmasında en etkili kişi ise 18 yıl öğrenciliğini yaptığı Hammad b. Ebu Süleyman'dır. Ayrıca İbrahim en-Nehaî, Mesruk b. Ecdâ', Kadî Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'tan da dersler okumuş; Atâ b. Ebu Rebah, İkrime ve Nafi'den hadis dinlemiştir. Bu hocaları yanında, onun düşünce dünyasında Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud ve Muaz b. Cebel gibi sahabilerin; Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bakır, Cafer es-Sadık gibi ehli-i beyt ve Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebu Rebah ve Saîd b. Müseyyeb gibi tabii mensup alimlerin büyük etkisi olmuştur. Ebu Hanîfe'nin ders halkasından yüzlerce öğrenci yetişmiş olup bunların en meşhurları Ebu Yusuf, Muhammed b. Hasan, Züfer b. Hüzeyl, Ebu Mutî el-Belhî'dir. Kırk kadar öğrencisinin müctehid derecesine ulaştığı bildirilmektedir.

Ebu Hanîfe'den bize intikal eden eserlerin başında itikadî konulardaki görüşlerini açıklamış olduğu risaleler gelmektedir. Bu da onun akaid ve kelâm ilimlerinde önemli yerini göstermektedir. Ancak bazıları Ebu Hanîfe'nin bu ilimlerle hayatının ilk dönemlerinde meşgul olduğu ve fıkha yönelidikten sonra bu ilimleri terk ettiği görüşünü savunmaktadırlar.

Biz burada Ebû Hanîfe'nin fıkha yönelidikten sonra kelâm ilmini terk ettiğini ileri sürenlerin ve söz konusu edilen eser ve görüşleri Ebû Hanîfe'ye nispetin zor olduğunu iddia edenlerin görüşlerine kısaca temas etmek istiyoruz. Hem geçmişte hem de günümüzde Ebû Hanîfe'nin hiçbir eser yazmadığını ileri sürenler olmuştur. Bunların başında onu kendilerinden gösterme hevesine kapılan bazı Mu'tezililer gelmektedir⁶. Bunlar, ehli-i sünnetin görüşlerini ihtiva eden bu eserlerin ona ait olmadığını söyledikten sonra Ebû Hanîfe'nin kendi mezheplerinden olduğunu iddia etmelerinin daha kolaylaşacağı düşünülmüştür. Bu iddialara müsteşriklerden de katılanlar vardır⁷. Bazıları ise Ebû Hanîfe'nin hayatının ilk dönemlerinde kelâmı ilgilendirdiğini, sonra bu ilmi terk ederek fıkha yönelidğini ve başta oğlu Hammad olmak üzere yakınlarına kelâmı uğraşmalarını telkin ettiğini ileri sürmektedirler⁸.

Önce bu rivayetlere bazı örnekler vermek sonra da kanaatimizi belirtmek istiyoruz.

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Züfer b. el-Hüzeyl'in

(ö. 158/775) rivayetine göre 'Ebû Hanîfe kelâm ilminde parmakla gösterilecek bir konuma geldikten sonra, kendisine talak konusunda yöneltilen bir soruyu cevaplandırmada zorlanınca, kelâmı ilgili bilgilerin pratikte işine yaramadığını düşünmüş ve ihtiyacını karşılayacak bilgileri vereceğine inandığı fıkha yönelmiştir⁹.

Ebû Yusuf (ö. 183/799), Heysem b. Adiy et-Tâî (ö. 207/822) ve daha başkalarının rivayetine göre Ebû Hanîfe İslâmî ilimlere kelâmıla başlamış fakat zamanla bu ilmin faydasının az, sonucunun kötü olduğunu; kelâmı uğraşanları halkın ehli-i heva diye isimlendirdiğini ve bunlara iyi gözle bakmadığını görmüş; Arap dili, kıraat, hadis gibi ilimlerin de kendisine çok şey kazandırmayacağını düşünerek, dünya ve ahiret kazanmanın ve farzları hakkıyla yerine getirmenin fıkıhla olabileceğine inanmış ve bu ilme yönelmiştir¹⁰. Yahya b. Şeyban'ın rivayetine göre ise Ebû Hanîfe başlangıçta kelâmıla işgal edekten sonra kendi kendine "Bu yaptığım doğru ve güzel bir şey olsaydı sahabe, tabiin ve takipçileri onu ihmal etmezlerdi" diye düşünmüş ve fıkha yönelmiştir¹¹.

Bu rivayetlere bakılırsa Ebû Hanîfe hayatının belli bir devresinden sonra kelâmıla meşgul olmaktan vazgeçmiş ve bu ilimle meşgul olmayı hoş karşılamamaya başlamıştır. Bu görüş onun risâlelerindeki yaklaşıma uymamaktadır. Çünkü o, risâlelerinde insanın ilgilenebileceği ilimlerin en faziletlerinin Allah'ın zât ve sıfatları ile meşgul olan ve bu hususlarda inkârcıların şüphelerini defetmeyi gaye edinen fıkıh-ı ekber (el-fıkıhü'l-fî'd-din) olduğunu söylemektedir¹². el-Âlîm ve'l-müteallim'de ise ilm-i kelâmı bir savunma silahına benzetmekte ve Hz. Peygamber ve ashab döneminde böyle bir silahı kullanmayı gerektirecek durum olmadığı için onlar kullanmamışlardır. Biz ise kendimizi savunmak için böyle bir silaha muhtaçız demektiriz¹³.

İlm-i kelâmıla uğraşmak inançları akli ve nakli delillerle ispata çalışmak, muhaliflerin delillerini çürütmek ve hak ile batılı birbirinden ayırmak gibi gayeleri taşıdığı sürece zemmedilmesi için hiçbir neden yoktur. Bu ulvî gayeler yerine batılı yaymak, şüphe tohumları saçmak, cemaatin arasına fitne sokmak gibi bir gaye güdülse ancak o zaman memnû ve mezzum olabilir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin Hammad hakkındaki kanaatinin bu gerekçelere dayandığı tahmin edilmektedir¹⁴.

Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmindeki yeri birçok âlim tarafından kabul edilmiştir. Örneğin İmam Şafîî (ö.

⁶ Bezzazî, *Menakibü Ebi Hanife*, s. 122.

⁷ chachet, "Abu Hanifa", *El*, 1/123; a. mlf., "An Early Mürdji'te tree tise: *Kitabu'l-âlim ve'l-müteallim*" *Oriens*, XVII/Leiden 1964, s. 96-102; W. Madelung, "Early Sunni Doctrine", *St*, 1, I, XXXII, s. 233.

⁸ Muvaftak el-Mekkî, *Menakibü Ebi Hanife*, s. 54-55; el-Bezzazî, *Menakibü Ebi Hanife*, s. 136-139.

⁹ Mekkî, *age*, s. 51, 57; Bezzazî, *age*, 136.

¹⁰ Mekkî, *age*, s. 51-59; Bezzazî, *age*, 138.

¹¹ Mekkî, *age*, s. 54; Bezzazî, *age*, 137.

¹² bk. *el-Fıkıhu'l-ebat*, İstanbul 1989, s. 36.

¹³ el-Âlîm ve'l-müteallim, İstanbul 1989, s. 11-12.

¹⁴ Mekkî, *age*, s. 183.

204/820) insanlar tefsirde Mukatıl b. Süleyman'a (ö. 150/767), şiirde Zübeyr b. Ebû Sülmâ'ya (ö. 609) ve kelâmda Ebû Hanîfe'ye muhtaçtırlar, demektedir¹⁵. Abdülkahir el-Bağdâdî fukahânın ilk mütekellim ve mezhep kurucularının Ebû Hanîfe ve Şafîi olduklarını kaydetmektedir.¹⁶ Ebû Hafs Ömer ez-Zenencerî'nin rivayetine göre Ebû Hanîfe'nin kelâm halkası ve bu konuları Havarîç, Şîa, Dehriyye gibi fırkalarla tartışması fıkha yönelmesinden sonra da devam etmiştir.¹⁷

Kanaatimizce o, Ehl-i Sünnetin kelâmıla uğraşan âlimlerinin ilklerindendir. Hariciler ve Kaderiyye'ye karşı ehl-i sünnetin görüşlerini savunmuş, bu maksatla defalarca Basra'ya gitmiştir.¹⁸ Ayrıca o, İslâm âleminde en çok taraftarı olan bir mezhebin kurucusudur. Onun bu işi hiçbir eser yazmadan başardığını söylemek isabetli değildir. Her ne kadar devrinin geleneğine göre eserler üstatların takrirlerine dayalı olarak öğrencileri tarafından yazılmakta idiyse de hem hocaları, hem de muasır olan âlimlerden muhtelif konularda kitap yazanlar da vardı. Örnek olarak Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/719) ve Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'in (ö. 122/740) Kaderiyye'yi red için birer risâle yazdıklarını, Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) Ömer b. Abdilaziz'in risâlesine cevabını ve Cafer b. Muhammed es-Sadık'ın (ö. 148/765) Kaderiyye, Havarîç ve Ravafız'ın gılatını reddeden risâleler yazdıklarını zikredebiliriz.¹⁹

Görülüyor ki Ebu Hanîfe hayatının ilk dönemlerinde olduğu gibi son dönemlerinde de itikadî konularla meşgul olmuştur. Onun fıkıh ilmiyle meşgul olması, akaid ve kelâm konuları ile ilgilenmesine mani değildir. Zaten dönemin din bilginleri belli bir alanda uzmanlaşsalar bile bu, onların diğer İslâmî ilimlerle ilgilenmedikleri anlamına gelmemektedir. Ebû Hanîfe, hakikat arayışında son derece samimi, başkalarının görüşlerine karşı hoşgörülü, meclislerinde herkese söz hakkı tanıyan, karışık görüşleri dinleyen biriydi. Öğrencilerini kendi görüşlerini kabule zorlamaz, kendi görüşü için "Bizim kanaatimiz ve ulaştığımız en güzel görüş budur, bundan daha iyisini bulan olursa, şüphe yok ki doğru olan onun görüşüdür" derdi²⁰. Karşılaştığı problemleri çözerken önce Allah'ın kitabına müracaat eder, onda bulamazsa Hz. Peygamber'in sünnetine başvurur, onda da bulamazsa sahabenin söz ve uygulamalarına bakıp birinin görüşünü tercih eder, bunların hiçbirinde bulamazsa bu defa içtihat

ederdi. Onun istidlal yöntemi bu şekilde idi. Tabiinin görüşlerine uyma konusunda ise bir zorunluluk görmeye ve bu konuda serbest olduğunu düşünürdü. "Onlar adamsa biz de adamız" sözünü bu bağlamda söylemiştir. Bu üç kaynaktan birine dayanmayan görüşleri, içinde bulunduğu devrin şartlarını ve insanların ihtiyaçlarını dikkate alarak, dinin genel ilke ve amaçları açısından yeniden değerlendirmeye ve sınırlı nasırla ile sınırsız olaylar, naklin hükmü ile aklın yorumu arasında makul bir denge kurmaya çalışırdı. O, tartışmalarında nasırları kabul edenleri nakli delillerle ilzam ederken, onları delil saymayanlara karşı ise akli deliller kullanırdı²¹.

B. Risaleleri

Ebû Hanîfe'nin görüşleri günümüze iki yolla intikal etmiştir. Birinci yol ona nisbet edilen risâlelerdir. Bunların başında da itikadî konularda görüşlerini açıkladığı *el-Fıkh'u'l-ekber*, *el-Fıkh'u'l-ebasat*, *el-Âlîm ve'l-müteallim*, *er-Risâle* ve *el-Vasiyye* ile çeşitli rivayet zincirleri ile kendisine ulaşan hadisleri ihtiva eden müsnedleri gelmektedir. İkinci yol ise çeşitli âşır, menakıb, tarih ve fıkıh kitaplarında dağınık rivayetler halinde ona nisbet edilen görüşlerdir.

Tarihî kaynaklarda, Ebû Hanîfe'nin risalelerinin bulunduğu açıkça bildirilmektedir. Örnek olarak *Tarihu Bağdad* da geçen haberlerde Ebû Müslim el-Müstemlî'nin Yezid b. Harun'a (ö. 206/821) "Ebû Hanîfe ve eserleri konusunda ne düşünüyorsunuz?" diye sorduğu, onun da: "Eğer fıkıh öğrenmek istiyorsanız onlara bakınız. Çünkü ben fukahadan, onun görüşüne bakılmasını hoş karşılamayan birini görmedim"²² dediği; Süfyan es-Sevrî'nin (ö. 161/778) onun *Kitabu'r-rehn*'ini istisna ettiğ²³ ve Abdullah b. Mubarek'in (ö. 181/797) Evzâ'ye (ö. 157/774) yanında bulunan Ebû Hanîfe'ye ait bu eseri gösterdiğ²⁴ kaydedilmektedir. Ayrıca İbnü'n-Nedim (ö. 385/995)²⁵, Fahirü'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089)²⁶, Ebû Yûsuf Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100)²⁷, Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330)²⁸, Hafızuddin el-Bezzâzî (ö. 827/1424)²⁹, Taşköprizade (ö. 968/1561)³⁰ ve Beyazîzade³¹ gibi müellifler tarafından da Ebû Hanîfe'nin kitaplarının bulunduğu vurgulanmıştır. Ebû Hanîfe'nin

21 Ebû'l-Hayr Muhammed Eyûb Ali, *Akaidetü'l-İslam*, Dikka 1983, s. 134-135.

22 Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, 13/342.

23 Hatib el-Bağdâdî, *age*, 13/342.

24 Hatib el-Bağdâdî, *age*, 13/338.

25 *el-Fihrist*, Tahran 1971, s. 256.

26 *el-Usûl (Kefî'u'l-esrar kenarında)*, Dersaadet 1890, 1/8.

27 *Usûlü'd-din*, s. 4.

28 *Kefî'u'l-esrar*, Dersaadet 1890, 1/8.

29 *Menakıbu Ebî Hanîfe*, s. 122.

30 *Miftahu's-sadde*, Kahire 1968, 2/159.

31 *el-Usûlü'l-münîfe*, s. 2-3.

15 İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-a'yan*, Beyrut 1978, 5/255; Bezzâzî, *age*, s. 61.

16 Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark*, ys. 1948, s. 363.

17 Mekki, *age*, s. 57, 124, 151-152; Bezzâzî, *age*, 181, 202, 224-225.

18 Mekki, *age*, s. 54; Bezzâzî, *age*, s. 137; Beyazîzade, *İşâretü'l-merâm*, s. 19.

19 Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 363.

20 Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, XIII, 352.

eserlerinin çoğunun öğrencileri tarafından kaleme alındığı kabul edilmekle beraber en azından Osman el-Bettî'ye (ö. 143/760) hitaben, Mürşî'den olduğu ithamlarını cevaplamak için yazdığı *er-Risâle*'nin kendi yazması olduğu kabul edilmektedir³².

1. Akaid ve Kelâma Dair Risaleleri

a. el-Fikhu'l-ekber

el-Fikhu'l-ekber Ebû Hanîfe'nin itikadî konulardaki görüşlerini aksettiren özlü bir eseri olup İmam'dan çeşitli rivayetlerle nakl olunmuştur. Bunlardan ölü Hammad ve talebelerinden Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî kanallarıyla gelen rivayetler meşhurdur³³. Hammad'ın rivayeti *el-Fikhu'l-ekber* diye, Belhî'nin rivayeti ise *el-Fikhu'l-ebser* diye şöhret bulmuştur. Beyazîde bu iki risâlenin rivayet zincirini şöyle vermektedir: Sadru'l-İslâm el-Pezdevî Ebû Yakub es-Seyyârî'den; o, Ebû Cafer el-Hinduvânî'den; o, Ebû'l-Kasım el-Belhî'den; o da Nusayr b. Yahya el-Belhî, Ebû Mutî' el-Belhî ve Muhammed b. Mukatil er-Râzî, Hammad b. Ebû Hanîfe olmak üzere iki ayrı kanaldan rivayet etmişlerdir³⁴.

Zahid el-Kevserî (ö. 1371/1952) *el-Fikhu'l-ekber*'in, Medine Arif Hikmet ktp 226 numarada bulunan nüshasının baş kısmında yer alan İbrahim el-Gûrânî'ye ait şu sened ile rivayet edildiğini kaydetmektedir: Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr b. Yahya, İbn Mukatil Muhammed b. Mukatil er-Râzî, İsam b. Yusuf, Hammâd b. Ebû Hanîfe, Ebû Hanîfe³⁵.

İslâm bilginlerinin çoğunluğu bu risâlenin Ebû Hanîfe'ye nispetini kabul etmekle beraber³⁶ eserde henüz o devirde tartışma konusu yapılmış bazı meselelerin yer aldığı da kabul etmektedirler. Bu bilginlerden biri Ahmed Emin (ö. 1373/1954)'dir. O, *el-Fikhu'l-ekber*'in

Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu kabul etmekle beraber elimizde bulunan nüshaların içinde bazı sonradan ilavelerin bulunduğunu belirtmekte, ancak bu ziyâdelerin neler olduğu konusunda bilgi vermemektedir³⁷. Şiblî Nu'mânî (ö. 1332/1914) ve Muhammed Ebû Zehra bu ilavelere açıklık getirmektedirler. Şiblî bu ilavelere örnek olarak *el-Fikhu'l-ekber*'de dönemi için erken sayılan cevher, araz gibi felsefî terimlerin kullanılmasını, halku'l-Kur'an meselesine nisbeten fazla yer verilmesini göstermektedir³⁸.

Muhammed Ebû Zehra ise bu konuda şöyle demektedir: *el-Fikhu'l-ekber*'de bazı öyle meseleler görüyoruz ki bunlar Ebû Hanîfe'nin asrında ve ondan önceki çağlarda söz konusu edilmiş şeyler değildir. Elimizde bulunan kaynaklardan hiçbirinde onun çağdaşlarından veya ondan öncekilerden birinin mucize, keramet ve istidrac aramızdaki farkı anlatmaya teşebbüs ettiğini göremiyoruz. Halbuki *el-Fikhu'l-ekber*'de şöyle deniliyor: Peygamber'in mucizeleri ve evliyanın kerameti hakıdır. Fakat haberde geldiği üzere İblis, Firavun, Deccal gibi Allah düşmanlarına ait olup da onlardan şimdiye kadar vukua gelmiş ve gelecek bulunan halleri ne mucize ve ne de keramet deriz, bu, hacetlerini yerine getirme demek olan istidracıdır. Zira Allah, düşmanların hacetini onları derece derece cezaya çekmek ve nihayet cezaya çarpmak kabilinden yerine getirir. Onlar da buna aldanıp daha azarlar. Bunlar caiz ve mümkündür.

Evliyanın kerameti, kâfirlerden sadır olan harikulade haller, olağanüstü şeyler arasındaki farka dair bir söz o asırda cereyan eden münakaşalarda tesadüf edemiyorsunuz. Bunlar, İslâm'da tasavvuf meydana çıktıktan sonra kelâm uleması arasında bahis mevzuu yapılmaya başlanmıştır. Ulema, ermiş evliyaya Allah'ın neler bahsettiğinden söz açtılar, erenlerin olağanüstü hallerinden bahse daldılar. Bu cihet bizi meselenin esere sonradan ilave edildiği zamanına götürmektedir. Yahut da eser Matürîdî ve Eş'arî görüşlerine göre o asırda yeniden yazılmıştır³⁹.

Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlileri sayılırken Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali şeklinde bir sıralama yapılmıştır⁴⁰. Hz. Peygamber'in anne ve babasının ahiretteki konumu konusunda nüshalardaki

³² Fuad Sezgin, *GAS*, 3/32.

³³ Ebû'l-hayr Muhammed Eyyub Âli, *Aktidetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Matürîdî*, s. 106; Katip Çelebi, *Kesfu'z-zumân*, Ankara 1941, 2/1287.

³⁴ bk. *el-Ustûlü'l-münîfe*, Laleli vr. 100b; Şehid Ali, vr. 1b.

³⁵ Kevserî, *el-Âlim ve'l-müteallim* (Mukaddime), s. 6; a. mif., *İzderâtü'l-merâm* (Mukaddime), s. 6.

³⁶ Taşköprizade *el-Fikhu'l-ekber* risâlesinin İmam Ebû Hanîfe'ye ait olmadığını iddia edenler hakkında şöyle demektedir: Ebû Hanîfe *el-Fikhu'l-ekber* ve *el-Âlim ve'l-müteallim* gibi kitaplarında ilm-i kelâm konularının çoğunu ele almıştır. Bu risâlelerin ona değil, Ebû Hanîfe el-Buhârî'ye ait olduğunu ileri süren iddialar, Ebû Hanîfe'yi kendi mezheplerinden göstermek isteyen Mu'tezillilerin uydurmasıdır (*Miftahu's-sade*, 2/159). Hafızuddin el-Bezzâzî (ö. 827/1424) *Menakıbu Ebi Hanifa* isimli eserinde Şemsüddin el-Kerdî'nin (ö. 642/1244) bu iki eseri kendi el yazısı ile Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiğini gördüğünü kaydetmektedir (s. 122). Ayrıca Fahru'l-İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089) *el-Ustûl'de* (Kesfu'l-esrar kenarında 1/8), Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1230) *Kesfu'l-esrar'da* (1/8), Ebû Yûsuf Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1099) *Ustûl'd-din'de* (s. 4) bu iki eseri İmam'a nisbet etmişlerdir.

³⁷ *Duha'l-İslâm*, Kahire 1964, 2/198.

³⁸ Şiblî Nu'mânî, *el-Fikhu'l-ekber*'in erken dönem üslubu taşımadığını, o dönemde talebeleri tarafından referans gösterilmediğini ileri sürerek bu eserin muhtemelen Ebû Mutî' el-Belhî'ye veya daha sonraki döneme ait olduğunu öne sürmektedir. bk. *İmam Abi Hanifa*, New Delhi 1988, s. 94-96.

³⁹ M. Ebû Zehra, *Ebû Hanifa*, İstanbul 1966, s. 168-169.

⁴⁰ Ebû Zehra, *el-Fikhu'l-ekber*'den ilgili ibareyi naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Halbuki bütün menakib kitaplarında zikredilen rivayetler onun, Hz. Osman'ı Hz. Ali'den üstün tutup öne geçirmede ittifak ederler. Bir senede dayanan bu rivayetler, senedi olmayan bir metinden daha kuvvetlidir." *Ebû Hanifa*, s. 168.

farklı ifadeler⁴¹ ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı tahmin edilen "kesb" tartışmalarına işarette bulunulması eserdeki meselelerin tamamının Ebü Hanife'ye nispetini şüpheli kılmaktadır.

Mevdudî, Ebü Hanife ve Ebü Yusuf'u konu alan makalesinde, *el-Fikhu'l-ekber*'in bazı bölümlerinin sıhhati konusunda tereddütler bulunduğunu kaydettikten sonra makalesinde ele aldığı dört halifenin durumu, ashabın konumu ve imanın tanımı bölümlerinin sıhhati konusunda tereddütün söz konusu olmadığını, çünkü aynı görüşlerin *el-Vasiyye*, *el-fikhu'l-ebzat* gibi diğer eserlerinde ve Ebü Hanife'nin, öğrencileri Ebü Yusuf ve Muhammed'den nakledilen görüşleri toplayan Tahavî'nin (ö. 231/933) *Akide*'sinde yer aldığını kaydetmektedir⁴².

el-Fikhu'l-ekber çeşitli dillere tercüme edilerek yayımlanmıştır. Urduca tercümesi 1289'da Delhi'de, Pencabca tercümesi 1890'da Lahor'da, Almanca tercümesi 1915'de Jena'da basılmıştır. Türkçe tercümeleri muhtelif zamanlarda farklı kişiler tarafından yapılmıştır. On beş kadar şerhi yapılmış olup bunların başlıcaları şunlardır:

1. Ali b. Muhammed el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) şerhi. Lord Satanley tarafından 1862'de Londra'da yayımlanmıştır.
2. Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Baberî'nin (ö. 786/1384) şerhi⁴³.
3. İlyas b. İbrahim es-Sinubî'nin (ö. 891/1486) şerhi⁴⁴.
4. Ali el-Kari el-Herevî (ö. 1014/1605) şerhi *el-Menheci'l-ezher*, Taşkent 1312/1894; Kahire 1323/1905, 1955; Kanpur 1327/1909 tarihlerinde yayımlanmıştır.
5. Ebü'l-Münteha Ahmed b. Muhammed el-Magnisavî (ö. 1000/1592) şerhi. Kazan 1896; Delhi 1306/1889 ve Haydarabad 1321/1903 tarihlerinde yayımlanmıştır.
6. Alaüddin Ali el-Buhârî şerhi. Şarih bu çalışmasını Uluğ Bey'e takdim etmiştir⁴⁵.
7. Muinüddin Atâullah b. Muhammed el-Karsavî şerhi, Kazan 1890.

8. Abdülkadir Selhefî şerhi *Düreru'l-enhur*, Kahire 1368⁴⁶.

b. el-Fikhu'l-ebzat

el-Fikhu'l-ebzat, Ebü Hanife'den öğrencisi Ebü Muî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî kanalıyla rivayet edilmiştir. Muhammed Zahid el-Kevserî (ö. 1371/1952) neşrettiği nüshanın rivayet silsilesini Darü'l-kütübü'l-Masriyye'de bulunan nüshadan naklen şöyle sıralamaktadır: İmam Ebü Bekr Muhammed b. Muhammed el-Kâşânî, Ebü Bekr Alaüddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'den; o, Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhulî en-Nesevî'den; o, Ebü Malik Nasran b. Nasr el-Huttelî'den; o, Ali b. Hasan b. Muhammed el-Gazzal'dan; o, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Farisî'den; o, Nusayr b. Yahya el-Fakihî'ten; o, Ebü Muî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî'den; o da Ebü Hanife'den rivayet etmiştir⁴⁷.

Beyazîzâde *el-Fikhu'l-ebzat*'ın bazı konularının Nesevî'nin (ö. 508/1115) *Tebzir*'sında, Nureddin el-Buhârî'nin (ö. 580/1184) *el-Kifaye*'sinde, Hafızuddin Ebu'l-Berakât Abdullah b. Ahmed en-Nesevî'nin (ö. 701/1302) *el-İtimad*, Şerhu'l-umde ve *Keşfü'l-menar*'ında, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed en-Natûfî'nin (ö. 446/1054) *el-Ecnas*'ında, Kadı Ebu'l-Alâ Sâid b. Muhammed es-Sâidî'nin (ö. 442/1050) *Kitabu'l-i'timad*'ında, Necmüddin Ebü Şuca' en-Nasrî'nin (ö. 656/1258) *el-Burhanu's-satî* şerhu Akaidi'l-Tahavî isimli eserinde ve Ebu'l-Mehasin Mahmud b. Sirac el-Konevî (ö. 770/1369) şerhinde yer aldığını kaydetmektedir⁴⁸.

el-Fikhu'l-ebzat'ın İstanbul'da Fatih 5392/2 ve Selim Ağa 587/3 kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır, 1307/1890 ve 1324/1906 tarihlerinde Kahire'de; 1368/1949'da Zahid el-Kevserî tarafından yine Kahire'de yayımlanmıştır. Atâ b. Ali el-Cüzanî ve Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983) tarafından şerh edilmiştir. İmam Mattiridî ve İbrahim b. İsmail el-Malatî'ye nispet edilen şerhler Semerkandî şerhinin ayırdır. Zahid el-Kevserî, Darü'l-kütübü'l-Masriyye'de şüpheye yer bırakmayacak şekilde Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin adı zikredilen birçok nüshanın bulunduğunu kaydetmektedir⁴⁹. Muhammed Ebü Zehra, bu şerhin İmam Mattiridî'ye ait olamayacağını, içinde Eş'arilere karşı cevapların bulunmasına bağlamaktadır⁵⁰.

⁴¹ Öt. Kılıç Ali Paşa nüshasında bu ibare bulunmamaktadır. Ali el-Kari'nin *Fikhu'l-ekber* Şerhi'nde küfür üzere (bk. s. 130) ve Ebu'l-Münteha Şerhi'nde cahiliye üzere (bk. s. 30) ölümleri belirtilirken, Muhammed b. Ömer el-Balî Sübûlî's-selâm fî hükmü âbâdı seyyidü'l-en'am'da bu ifadelerin sonradan ilave edildiğini söylemektedir (s. 83-84).

⁴² Mevdudî, "Ebü Hanife ve Ebü Yusuf", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, İstanbul 1990, 2/305.

⁴³ Köprülü, 703/2, 103a-136b; Bayezid, 3081.

⁴⁴ Şehid Ali, 1670.

⁴⁵ Fuad Sezgin, GAS, 1/413.

⁴⁶ *el-Fikhu'l-ekber*'in daha birçok şerhi mevcuttur. Bunlar için bk. Brockelmann, *GAL SUPPL.* 1/237; Fuad Sezgin, *GAS*, 1/418.

⁴⁷ Beyazîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 22; Kevserî, *Te'nîbu'l-hatib*, Beyrut 1981, s. 73; *el-Âlim ve'l-müteallim*, (Mukaddime), s. 6; *el-Fikhu'l-ebzat* (Mukaddime), s. 35.

⁴⁸ Beyazîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 22.

⁴⁹ Kevserî, *el-Âlim ve'l-müteallim*, (Mukaddime) s. 4.

⁵⁰ Ebü Zehra, *Ebü Hanife*, s. 167.

İbnü'n-Nedim (ö. 385/995)⁵¹, Abdülkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1037)⁵², Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö. 471/1078)⁵³, Fahrul'İslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089)⁵⁴, Ebû Yûsuf Muhammed el-Pezdevî (ö. 495/1100)⁵⁵ gibi ilk dönem müelliflerinin Ebû Hanîfe'ye el-Fikhu'l-ebsat adıyla bir eser nispet etmemelerine ve Fahrul'İslâm el-Pezdevî⁵⁶, Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115)⁵⁷ gibi müelliflerin el-Fikhu'l-ekber'in muhtevâsından söz ederken verdikleri bilgilere dayanarak el-Fikhu'l-ebsat'ın aynı bir risâle olmayıp el-Fikhu'l-ekber'in Ebû Mufî el-Belhî kanalıyla gelen rivayeti birbirinden ayırmak için Hammâd'ın rivayetine el-Fikhu'l-ekber, Belhî'nin rivayetine ise el-Fikhu'l-ebsat denilmiş olabileceğini ifade etmek istiyorum. Tespitlerime göre bu tür isimlendirmeyi önce Beyazîzade⁵⁸, arkasından da Zebidî (ö. 1205/1790)⁵⁹ yapmıştır. Taşköprizade (ö. 969/1561) ve Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) Ebû Hanîfe'nin eserlerini zikrederken el-Fikhu'l-ebsat ismine yer vermemektedirler⁶⁰. Kâtib Çelebi her iki rivayeti de el-Fikhu'l-ekber'e nispet etmektedir.

c. el-Âlim ve'l-müteallim

Öğrencisi Ebû Mukatîl Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin (ö. 208/823) sorulan ve bunlara verdiği cevaplarından oluşmaktadır. 43 soru ve cevaptan oluşmaktadır. Zahid el-Kevserî el-Âlim ve'l-müteallim'in ravilerini şöyle sıralamaktadır: Ebu'l Hasan Ali b. Halil ed-Dimeşkî (İbnu Kadî'l-asker Ebu'l-Hasan Burhanuddin Ali b. el-Belhî'den; o, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhulî en-Nesefî'den; o, babasından; o, Abdülkerim b. Musa el-Pezdevî'den; o, Ebu'l-Mansur el-Matürîdî'den; o, Ebû Bekr Ahmed el-Cürcanî'den; o, Muhammed b. Mukatîl er-Razî'den; son ikisi Ebû Mufî el-Hakem b. Abdullah el-Belhî ve İsmâ b. Yusuf el-Belhî'den; bu ikisi de Ebû Mukatîl Hafs b. Selm es-Semerkandî'den; o ise Ebû Hanîfe'ye sorduğu suallerin cevaplarını nakletmiştir.⁶¹

el-Âlim ve'l-müteallim'in İstanbul'da Fatih (5392/1), Esad Efendi (3522/2), Damad İbrahim (297/41) ve Raşid Efendi (1016/1) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.

el-Âlim ve'l-müteallim 1349/1930 senesinde

51 el-Fihrist, s. 256.

52 el-Fark, s. 363.

53 el-Tebîr fî'd-dîn, ys. 1940, s. 113-114.

54 el-Usûl (Keşfü'l-esrar kenarında), 1/8.

55 Usûlû'd-dîn, s. 4.

56 el-Usûl (Keşfü'l-esrar kenarında), 1/7-8.

57 Tebsirâtü'l-edille, Dimaşk 1990, 1/25.

58 bk. el-Usûlû'l-münîfe, s. 2-3; İşârâtü'l-merdân, s. 21-22.

59 bk. İthafu's-sade, baskı yeri ve tarihi yok, 2/13.

60 Taşköprizade, Miftahü's-sade, 2/159; Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zunûn, 2/1287.

61 Kevserî, el-Âlim ve'l-müteallim, (Mukaddime) s. 5.

Haydarabad'da, 1368/1949'da Kahire'de (Kevserî tarafından) ve 1981'de İstanbul'da (Mustafa Öz tarafından) yayımlanmıştır. İbn Fûrek (ö. 406/1015) tarafından şerh edilmiştir.⁶² Ayrıca Muhammed Revvas Kal'acı ile Abdolvahhab el-Hindî en-Nedvî tahkikli neşrini yapmışlardır (Haleb 1972).

el-Âlim ve'l-müteallim İmam Matürîdî⁶³, İbnü'n-Nedim⁶⁴, Fahrul'İslâm el-Pezdevî⁶⁵, Ebû'l-Yûsuf el-Pezdevî⁶⁶, Abdülaziz el-Buhârî⁶⁷, Bezzazî⁶⁸ ve Kâtib Çelebi'nin⁶⁹ de ilçlerinde bulunduğu büyük bir çoğunluk tarafından Ebû Hanîfe'ye nispet edilmiştir. Zehebî (ö. 748/1348) ve bu konuda onun görüşünü paylaşılan bazı müsteşrikler ise bu nispeti yanlış bulurlar. Zehebî Mizanu'l-iftidâl'da Ahmed b. Ali es-Süleymanî'nin (ö. 412/1021), Ebû Mukatîl Hafs b. Selm'den el-Âlim ve'l-müteallim adlı eserin sahibi olarak söz ettiğini belirtir.⁷⁰ Müsteşrik Schacht Zehebî'nin tespitini yerinde bulur ve ileri sürdüğü yeni bazı delillerle bu tespiti destekler.⁷¹ W. Madelung da bu görüşü paylaşır.⁷²

d. er-Risâle

Ebû Hanîfe'nin, Basralı âlim Osman b. Müslim el-Bettî'ye (ö. 143/760), kendisinin Mürcie'den olduğu ithamına karşı yazmış olduğu bir risâledir.⁷³ Bu risâlede Osman el-Bettî'nin kendisine yazdığı mektupta "dalalette kalmış mümin" ifadesini kullanmasının yanlış olduğunu bildirmesi üzerine Ebû Hanîfe verdiği cevapta "benim için asılan Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır.

62 bk. Murad Molla, nr. 1827, 159b-225b.

63 Te'vîlâtü'l-Kur'an, Hacı Selim Aga Kütüphanesi nr. 40, 828b.

64 İbnü'n-Nedim, el-Fihrist, s. 256.

65 el-Usûl (Keşfü'l-esrar içinde), 1/8.

66 Usûlû'd-dîn, s. 4.

67 Keşfü'l-esrar, 1/8.

68 Menakibu Ebi Hanîfe, s. 122.

69 Keşfü'z-zunûn, 2/1437.

70 Mizanu'l-iftidâl, Beyrut 1963, 1/558.

71 Schacht, Oriens, Leiden 1964, 1796-102.

72 Madelung, "Early Sunnî Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitabu'l-iman of Ebû Ubayd al-Kasım b. Sallam, Sr. I, XXXII, 233; Y. Şevki Yavuz, "el-Âlim ve'l-müteallim", DİA, 2/461-463.

73 Büyük günah işleyen kişi (mürtekb-i kebir) hakkındaki görüşler üç gruba ayrılmaktadır: Hariciler ve Mu'tezile onu mümin saymazlar, Mürcie iman olduktan sonra günahın hiçbir zarar vermeyeceğini söyler, ehl-i sünnet ise büyük günah işleyeni tekfir etmez, günahkâr sayar. Ebû Hanîfe'nin kanaati de budur. Muhammed Ebû Zehra, Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den olmakla itham edilmesinin sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

1. O, iman artmaz ve eksilmez dediğinde bazıları, onun amelî imandan geri bıraktığını sanarak bu yakıştırmada bulunmuşlardır.
2. "Allah, bir iyiliğe on sevap verir, günaha ise miktarcıca azap vardır. Onun alîî kayıtlı altına alınamaz, sınırlandırılmaz." görüşü bazılarına bir tür Mürciecilik (ehl-i sünnet Mürciesi) olarak isimlendirilmiş ve Ebû Hanîfe de bu çerçevede Mürcie'ye mensup olmakla itham edilmiştir.
3. Assan gibi Mürcie'ye mensup bazı kişiler Ebû Hanîfe'yi kendilerinden göstererek taraftar bulmaya çalışmışlardır. Ebû Hanîfe s. 176-177.

Bunların dışındaki şeylerle amel edenler bid'atçı kişilerdir" demektedir, görüşlerinin doğru olduğunu ayet, hadis ve sahabe uygulamaları ile ispata çalışmaktadır. Ebü Hanife kendisinin Mürcie'ye mensup olmakla itham edilmesini ise şöyle değerlendirmektedir. Bid'at ehli hak ve doğruyu söyleyen kişileri bu isimle isinlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır. Bize Mürcie ismini düşmanlarımız yakıştırmıştır.

er-Risâle'nin Fatih 5392/6 (116^b-124^a) ve Selim Ağa 587/10 (170^b-184^a) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Zahid el-Kevserî tarafından 1368/1949'da Kahire'de neşredilmiştir. Ayrıca Mustafa Öz tarafından 1981'de Türkçe tercümesi ile beraber yayınlanmıştır.

Ebü Hanife'nin Osman el-Bettî'ye başka bir risâlesi de Selim Ağa 581/11 (174^a-176^b) numarada yer almaktadır.

Ebü Hanife'nin eserleri içinde telif tarzında yazılan tek eseri budur⁷⁴. Diğerlerinin tümünün imlâ tarzında yazıldığı tahmin edilmektedir.

e. el-Vasiyye

Ebü Hanife'nin, oğlu Hammad⁷⁵, öğrencileri Ebü Yusuf (ö. 182/798)⁷⁶ ve Yusuf b. Halid es-Semî' ve dostlarına hitaben yazdığı risâleleri vardır⁷⁷. Elimizdeki *el-Vasiyye* dostlarına ve öğrencilerine vasiyeti olup Ebü Mukatil Hafı b. Selim es-Semerkandî (ö. 182/798) tarafından rivayet edilmiştir⁷⁸. Ayrıca Ebü Yusuf kanalıyla gelen rivayetleri de vardır. Nitekim Kevserî yaptığı neşrin mukaddimesinde bu rivayete dayandığını belirtmektedir⁷⁹. Oğlu Hanunad'a vasiyetine Osman b. Mustafa tarafından *Zübdetü'n-nasai* adıyla bir şerh yazılmıştır⁸⁰.

Ebü Hanife'nin, İslâmî esaslarla ilgili olarak bazı dostlarına yazdığı tavsiyelerin muhtelif kütüphanelerde yazma nüshaları bulunup Ekmeleddin el-Babertî (ö. 786/1384), Molla Hüseyin b. İskender er-Rumî (ö. 1084/1672) ve Nureddin Efendi el-Üsküdarî (ö. 1260/1844) tarafından şerhler yazılmıştır. Her üç nüsha da matbudur⁸¹.

2. Müsnedleri

Ebü Hanife, hadis âlimleri gibi bir müsned oluşturmak üzere özel bir gayret göstermemiştir. Örneğin İmâm

Malik'in *Muvatta*'da yaptığı gibi bir hadis kitabı tasnif etmek üzere özel bir çaba sarf etmemiştir. Ancak öğrencilerine fıkıh dersleri verirken ve hükümler çıkarırken dayandığı hadisler, sahabe ve tabiinden yaptığı nakiller öğrencileri tarafından yazılmış, sonra da toplanarak müsnedler oluşturulmuştur. Ebü Hanife, hadis geleneğinde olduğu şekilde rivayetlerde bulunmak üzere meclisler oluşturmamıştır. Bu nedenle de hadis konusundaki rivayetleri azdır⁸².

Araştırmacıların büyük kısmına göre ona nispet edilen müsnedler öğrencilerinin kaydettikleri bu rivayetlerden oluşmaktadır. İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852/1449) şöyle demektedir: *Müsnedü Ebî Hanîfe*, İmâm'ın kendisinin cem ettiği bir kitap değildir, elde bulunan *Müsned* Muhammed b. Hasan'ın (ö. 189/805) rivayet ettiği *Kitabu'l-Âsar*'dır. Bundan önce de Muhammed b. Hasan ve Ebü Yusuf'un eserlerinde Ebü Hanife'nin rivayet ettiği hadislerden bazıları yer almaktadır. Hafız Ebü Muhammed el-Harîsî (ö. 340/951) Ebü Hanife'nin rivayetlerine çok önem vermiş, bu rivayetleri bir cilt halinde toplamış, sonra da Ebü Hanife'nin üstatlarına göre tertip etmiştir. Hafız Ebü Bekir b. Makkarî bunun merfû olan hadislerini çıkarmıştır⁸³. Daha sonra Kadı Sadruddin Musa b. Zekerriyya el-Haskefî (ö. 650/1252) bunu Kahire'de ihtisar etmiş, onu Şeyh Muhammed Âbid es-Sindî el-Medenî (ö. 1257/1841) fıkıh bablarına göre tertip etmiş, bunu da Muhammed Hasan el-İsrailî es-Sünbüli el-Hindî (ö. 1305/1888) şerh etmiştir⁸⁴. Ayrıca Ali el-Karî bu *Müsned*'i şerbetmiş ve Beyrut'ta yayınlanmıştır (ts.).

Katip Çelebi Ebü Hanife'nin *Müsned*'i hakkında şu bilgileri veriyor: "Bu *Müsned*'i Hasan b. Ziyad el-Lü'fî (ö. 204/819) rivayet eder. Kasım b. Kutluboğa (ö. 897/1474), Harîsî rivayetine dayanarak fıkıh bablarına göre tasnif eder. Onun bu eser üzerine iki ciltlik *Emal*'i de vardır. Şamlı âlim Cemaluddin Mahmud b. Ahmed el-Konevî (ö. 770/1368) *Müsned*'i *el-Mu'temed* adıyla ihtisar eder, sonra da bunu şerh ederek *el-Müstenid* adını verir. Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud el-Harizmî (ö. 665/1267) ise bunun zevaidini *Camiu mesanidi'l-İmami'l-A'zam* adıyla toplamıştır⁸⁵. O, *Camiu mesanidi* toplama gerekçesini şöyle açıklamaktadır: Şam'da Ebü Hanife'nin değerini bilmeyen bazı kişilerden onu küçük düşüren, emsal ve akranlarını ise daha büyük sayan bazı sözler duydum. Bunlar, onun az hadis rivayet ettiğini söylüyorlar, Muhammed b. Yakub el-Asam (ö. 346/957), İmâm Şafîî ve Ahmed b. Hanbel'in müsnedleri, Malik'in

⁷⁴ Ebu'l-Hayr Muhammed Eyyub Ali, *Akide'tü'l-İslâm*, s. 129.

⁷⁵ bk. Esad Efendi 437/3; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 5808/1.

⁷⁶ bk. Fatih 5392/7; Bayezid 3080/4; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 1553/1.

⁷⁷ bk. Fatih 5392/4; Ali Emîrî 435/3; Esad Efendi 283/2, 437/4; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 6461/1.

⁷⁸ bk. *el-Usûlü'l-münîfe*, s. 4.

⁷⁹ Kevserî, *el-Allim ve'l-müteallim* (Mukaddime), s. 1.

⁸⁰ bk. Esad Efendi 437/3; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 5808/1.

⁸¹ bk. Fuad Sezgin, *GAS*, 1/418. Ayrıca Ebü Hanife'nin Yusuf b. Halid es-Semî' ve Ebü Yusuf'a vasiyetleri için bk. Mekki, *Menakib*, s. 360, 370.

⁸² Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, Beyrut 1985, s. 7.

⁸³ Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 3-6; M. Ebü Zehra, *Ebü Hanîfe*, s. 190.

⁸⁴ Ali el-Karî, *age.*, s. 7.

⁸⁵ Katip Çelebi, *Keşfu'l-zunûn*, 2/1680.

*Muvatta'*ı var deyip, bu eserleri onların ilimdeki üstünlüklerine delil gösteriyorlardı. Ebû Hanîfe'nin birkaç hadis rivayet ettiğini söylüyorlar, onun, *Müsned*'inin olmadığını sanıyorlardı. Bu sözler benim dinî gayretime dokundu ve Ebû Hanîfe'nin hadis ilmindeki yerini ortaya koymak için hadis ulemasının ileri gelenlerinden on beşinin derlemiş oldukları müsnedlerden bu eseri oluşturdum.⁸⁶

Harizmi, bu on beş hadis âlimini şöyle sıralamaktadır:

1. Hafız Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub b. el-Harisi el-Buhari (Üstat Abdullah diye tanınmaktadır.)

2. Hafız Ebu'l Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şahidi'l-adl

3. Hafız Ebu'l-Hayr Muhammed b. el-Muzaffer b. Musa b. İsa b. Muhammed.

4. Hafız Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İsfehâni

5. İmam Ebû Bekr Muhammed b. Abdülhakî b. Muhammed el-Ensari

6. Hafız Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcani

7. İmam Hasan b. Ziyad el-Lü'lüfi

8. Hafız Ömer b. el-Hasan el-Eşnani

9. Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Halid b. Hilf el-Kilâfi

10. Hafız Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed Hüseyin el-Belhi

11. İmam Ebû Yusuf Kadı Yakub b. İbrahim el-Ensari

12. İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybani

13. İmam Hammad b. Ebû Hanîfe.

14. İmam Muhammed b. Hasan⁸⁷.

15. Hafız Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ebu'l-Avvam es-Sağdi⁸⁸.

Katip Çelebi'nin sıralamasında Hasan b. Ziyad el-Lü'lüfi'nin ismi geçmemekte, onun yerine Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdi (ö. 450/1058) zikredilmektedir⁸⁹.

Bütün bunlardan anlaşıyor ki Ebû Hanîfe *Müsned*'i, İmam Malik'in *Muvatta'*'yı yazdığı gibi kendisi yazmamıştır. Rivayetler ondan alınmış olmasına rağmen

bunları yazan ve tertip edenler öğrencileri ve taraftarlarıdır. Şunu da belirtelim ki onu öğrencilerinin yazması veya tertip etmesi kendisine nispetini zayıflatmaz. Çünkü o devirde yaygın olan yazım yöntemi bu şekildeydi⁹⁰.

İbnü'n-Nedim Ebû Hanîfe'ye ayrıca er-Red ale'l-Kaderiyye isimli bir risâle nispet etmektedir⁹¹. Abdülkahir el-Bağdadi *el-Fikhu'l-ekber* ile bunun aynı eser olduklarını belirtmektedir⁹². Katip Çelebi ise *el-Red ale'l-Kaderiyye*'nin Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammad'a (ö. 212/827) ait olduğunu kaydetmektedir⁹³.

Ayrıca onun fikhî problemleri ders halkalarında tartışmaya açıp çeşitli müzakerelerden geçirdikten sonra ortaya çıkan çözümleri öğrencilerine yazdığını bilinmektedir. Fıkha dair görüşleri daha çok bu şekilde tespit edilmiştir. Öğrencilerinden Muhammed b. Hasan'ın yazdığı zahiri'r-rivaye metinleri, ona isnat edilen görüş ve içtihatları ihtiva etmektedir. Bunlar: *el-Mebâsûl*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmiu'l-kebir*, *el-Câmiu's-sağir*, *es-Siyerü'l-kebir*, *es-Siyerü's-sağir* adlarını taşıyan eserlerden oluşmaktadır.

C. İtikadî Görüşleri

1. Din, Şeriat, Tevhid ve Fıkıh Terimlerine Yüklendiği Anlamlar

Ebu Hanîfe, "din" terimi ile tevhidi, tevhid ile imanın altı şartını kabullenmeyi, şeriat ile de dinî hükümleri kastetmekte; dinin sabit, şeriatın değişken olduğunu belirtmekte ve bütün peygamberlerin aynı dini fakat farklı şeriatları getirdiklerini kaydetmektedir. Bu nedenle peygamberler, gönderildikleri toplumlardan, kendilerinden önce gelen peygamberlerin dinini terk etmelerini istemedikleri halde, onların şeriatlarını değil, sadece kendi şeriatlarına tabi olmalarını istemişlerdir.

Kişinin leh ve aleyhine olan şeyleri bilmesine fıkıh, bunun inanç esasları ile alakalı olan kısmına el-fikhu'l-ekber, ibadet ve muamelatla ilgili olanına da el-fikhu'l-ahkam denilir. Fıkıhın en faziletlisi, kişinin Allah Tealâ'yı, O'nun koyduğu hükümleri, kanunları ve çizdiği sınırları bilmesidir.

2. İman ve İslâm Terimlerinin Anlamları

İman, dil ile ikrar ve kalb ile tasdikten ibarettir. Tek başına bilgi ve tek başına ikrar iman sayılmaz. Eğer böyle olsaydı, münafıklar ve ehl-i kitap mümin olurlardı. Allah

⁸⁶ Harizmi, *Camiu Mesanidi'l-İmam el-A'zam*, Beyrut ts., 1/4.

⁸⁷ İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybani'nin rivayetleri iki tane olup birincisine *Müsnedü Muhammed*, ikincisine ise "*Asar*" denilmektedir. Bunun rivayetlerinin çoğu tabiiye dayanmaktadır.

⁸⁸ Harizmi, *Camiu mesanidi'l-İmam el-A'zam*, 1/4-5.

⁸⁹ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunun*, 2/1681.

⁹⁰ Ebû Hanîfe'nin *Müsned*leri hakkında daha geniş bilgi için bk. Muhammed Emin el-Urkezi, *Masanidu İmam Ebî Hanîfe ve odedü meriviyatih mine'l-merfat* ve'l-İsâr, Karacî 1398/1978; Şâhî Numanî, *İmam Abu Hanifah*, s. 91-94; Brockelmann, *GAL SUPPL.*, 2/286; Fuad Sezgin, *GAS*, 1/418.

⁹¹ *el-Fihrist*, s. 256.

⁹² *el-Fark beyne'l-firak*, s. 363.

⁹³ *Keşfü'z-zunun*, 1/839.

Teala'yı tanıyıp kalbiyle tasdik ettiği halde, imkânına rağmen ıkrarda bulunmayan küfür üzere ölür. İslâm kelimesi ise Allah'a teslim olmak, O'na boyun eğmek anlamlarına gelmektedir. İman ve İslâm lügat yönünden farklı anlamlara gelmekle beraber terim olarak aynı anlamdadırlar. İmansız İslâm ve İslâmsız iman olmaz.

İmanda şüphe, tereddüt ve istisna caiz olmadığı gibi, artıp eksilme de olmaz ve amel imandan bir cüz değildir. Kur'an'da imanun artacağına işaret eden ayet⁹⁴, Hz. Peygamber devrinde yenilenen emir ve hükümler cihetinden bir artmadır. Binaenaleyh bizim imanımız da melek ve peygamberlerin iman gibidir.

3. Fetret Ehlinin Sorumluluğu

İslâm diyanından uzak bir yerde yaşayan bir insan, Allah'a inansa fakat Allah'ın koyduğu farz ve hükümlerden hiçbir şey bilmese, bu nedenle de ıkrarda bulunmasa yine de mümindir. Allah, peygamber göndermemiş olsaydı da insanların kendi akıllarıyla O'nu bulmaları gerekirdi. Fakat bu durumda peygamber gelinceye kadar emir ve yasaklardan sorumlu olmazlardı. Hiç kimse yaratıcısını bilmemekten dolayı mazur sayılamaz. Çünkü herkes gökleri, yeri, kendisini ve başkalarını kimin yarattığını sezecek yetenektedir. Bir kişi tevhid ilminin inceliklerinden bir şeyi anlamakta zorlanırsa, bir alim bulup soruncaya kadar, Allah katında doğru olan ne ise onun hak olduğuna inanması gerekir. Sormayı erteleyerek tereddüt içinde beklemesi caiz değildir. Zira daimi tereddüt küfürdür.

4. Tekfir

İnsanlar, Allah'ı bilmeleri ve tasdik etmeleri sebebiyle mümin ve onu inkâr etmeleri cihetiyle de kâfir olurlar. Allah'ın varlığına inandığı halde Hz. Muhammed'in peygamberliğini veya zaruret-i diniyyeden olan bir hususu inkâr eden de kâfir olur. Ehl-i kable mümindir ve insanlar farzlardan herhangi birini terk etmeleri sebebiyle imandan çıkmazlar. Kur'an'ın Allah tarafından vahyedilen nassını (tenzil) inkâr eden küfre girer, nassı kabul etmekle beraber tevilini reddeden ise kâfir olmaz. Helâl kabul etmedikçe büyük bile olsa bir günah işlemesi sebebiyle bir müslümanı tekfir etmeyiz, onu gerçek mümin olarak isimlendiririz. Bu durumda olanlara kâfir veya münafık değil, fasık deriz. "Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyenler kâfirlerdir"⁹⁵ ayetindeki "hükmetmemenin" anlamı "onlara inanmama" demektir.

5. İman-Amel Münasibeti

Amel iman bir cüz'ü olmayıp ondan sonra gelen bir unsurdur. Kişi imana bağlı olarak namaz kılar, oruç tutar, hacceder, yoksa namaz kılip oruç tuttuğu veya haccettiği

için iman etmez. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de iman amelden ayrı tutulmuş, ameli olmayan kişiye de mümin denilmiştir. İman ettiği halde farzlardan herhangi birini terk eden günahkâr olur ve helâl kabul etmedikçe günah işlemek bir müslümanı dinden çıkarmaz. Onun azap görmesi veya bağışlanması Allah'ın dilemesine kalmıştır. Böyle kişilerin affedilmeleri umulur, azap görmelerinden de korkulur.

Şüphe iyilikleri yok ettiği gibi, iman da kötülükleri yok eder. Günah, mümine zarar verir ve işleyen cehennemine girmesine sebep olur. Fakat günahkâr mümin orada devamlı kalmaz. Allah'a ve peygambere inanmada yoldan çıkan kişi, onlara inanmanın yoldan çıkışı gibi olmaz. Zalim, günahkâr, âsi, zorba mümin dediğimize göre iman amelden ayrıdır. Nitekim Hz. Ali de kendisine isyan eden Şamhlıan "müminler" olarak isimlendirmiştir.

6. Allah'ın Varlığı

Ebü Hanife, Allah Teala'nın varlığını ispat için hem nakli hem de akli delillere baş vurmakla beraber, daha çok inkârcılar ve bidat ehli ile muhatap olduğu için akli delillerin kullanımına öncelik vermiştir. Onun kullandığı akli delillerin malzemesi Kur'an'dan, istidlâl metodu ise ilk mütekellimlerden alınmış olup çoğunlukla imkân ve hudus delillerine yakındır. O, bu delilleri kullanırken mukaddimelerini kelâmcıların yaptığı gibi cevher ve araza değil, bedihî ve zarurî bilgilere dayandırır. Risalelerinde şu örnekler yer alır:

Akıl, dalgalı ve fırtınalı bir deniz içinde yük dolu bir geminin kaptansız olarak, doğru seyretmesini imkânsız gördüğü gibi, bu âlemin de yaratıcı olmadan mevcudiyetini imkânsız görür.

Akıl, ana karnından en güzel şekilde çıkan çocuğun, Allah'ın takdiri olmaksızın yıldızların ve tabiatın tesiri ile meydana geldiğini imkânsız görür.

Aynı şekilde boş olan bir arsa üzerinde yapılan muhkem bir bina onu yapan bir ustaman varlığına delalet ettiği gibi, âlemde görülen değişiklikler de bunu yapan bir yaratıcının varlığına delalet eder.

Ebü Hanife bu yaklaşımı ile burhan-ıknâ yolu arasında bir metodu tercih etmiş gözükmektedir.

Müminler Allah Teala'yı, kendisini tanıttığı ve vafettiği şekilde hakkıyla bilmektedirler. Allah hakkında korku ve ümit duygularını taşımayan kişi mümin olamaz. Ancak bazılarında bu duygular daha yoğun, bazılarında ise daha az olabilir. Kendisine fayda veya zarar vereceğini kabul ederek, Allah'tan başka herhangi bir kimseye ümit bağlamak veya ondan korkmak küfre götürür. Allah'ın, bu kişi vasıtasıyla bela indireceği endişesiyle korkma veya hayır vereceği beklentisiyle ümit bağlama

⁹⁴ el-Enfal 8/2.

⁹⁵ el-Maide 5/44.

ise küfür olmaz. Çünkü bu durumda ümit ve korku gerçekte Allah'tandır. Allah'ın zatı hakkında hiç kimse kendi görüşüne göre fikir beyan edemez. O'nu, ancak kendini vasfettiği sıfatlarla nitelendirebilir.

7. Allah'ın Sıfatları

Allah Teala bütün isim ve sıfatları ile ezeli olup, bunların hiçbirini sonradan olma (hâdis) değildir. Allah'ın sıfatları zâtî ve fiilî olmak üzere ikiye ayrılır. Zâtî sıfatlar da selbî ve subutî olarak kendi içinde iki kısma ayrılırlar. Selbî sıfatlar Allah'ın bir, doğmanın, doğmamış, eşi benzeri olmayan, yaratıklarını hiçbirine benzemeyen bir varlık olduğunu bildiren sıfatlardır. Müteşabih lafızlarla sabit olan yedi, vecih, nefsi, arşa istivası, gazabı, nızası, kaza ve kaderi gibi haberî sıfatlar O'nun selbî sıfatlarının istisnaları olup, tevil edilmeden keyfiyetsiz olarak kabul edilmeleri gerekir.

Subutî sıfatlar ise hayat, semî, basar, ilim, kudret, irade ve kelâm sıfatlarından oluşmaktadır.

Ebu Hanife zâtî sıfatlarla irtibatlı olarak halk'ı Kur'an ve ru'yettullah meselelerine de temas etmektedir. Kur'an'ın Allah'ın kelâmı, vahyi, hakiki sıfatı ve gayr-i mahluk olduğunu, mushafı yazılan mürekkep, kağıt ve yazılar ile dillerde okunan seslerin ise mahluk olduğunu söylemekte; Cenab-ı Hakk'ın ahirette, cennet ehline benzetme, yön, mesafe vb. olmaksızın keyfiyetsiz olarak görüleceğini kaydetmektedir.

Fiilî sıfatlar ise Allah'ın yaratması, nızık vermesi, yapması, inşa etmesi vb. sıfatlardan oluşmaktadır. Bunların hepsi ezeli olup Allah herhangi bir şeyi yaratmadan önce yaratıcı, nızık vermeden önce nızık verici idi. Allah'ın fiilleri gayr-i mahluk, yapılan işler ise mahluktur.

8. Kader

Âlemdeki her şey Allah'ın takdir ve yaratmasıyla olmaktadır. O her şeyi kader ve kazaya bağlamıştır. Dünya ve ahirette hiç bir şey O'nun dilemesi, ilmi, kader ve kazası dışında değildir. Bununla beraber Allah, hiç kimseyi mümin veya kafir olarak yaratmamış, iman veya küfre zorlamamıştır. O, Kullarını iman ve küfürden beri olarak yaratmış, sonra onlara hitap edip emir ve yasaklarını bildirmiş, kafir olan kendi fiili, inkârı ve inadî ile kafir olmuş; inanan da kendi fiili, ikran ve tasdiki ile inanmıştır. Allah amelleri levh-i mahfûza hüküm olarak değil, vasıf olarak yazmıştır. İnsanların hareket ve sükun türünden olan bütün fiilleri, onların gerçek eylemleri olup bunları yaratan ise Allah'tır. Allah, herkese fiillerini gerçekleştirmeye imkân tanımıştır. Kulların Fiilleri ne cebir, ne tefviz, ne de teslîf (bi't-tab') şeklinde olmaktadır. Kaza teşnî ve tekvînî olmak üzere ikiye ayrılır. Allah kula işlerini yapması için bir güç vermiş olup bununla taati da

masiyeti de yapabilme imkânı vardır. İstiaat fiilden önce veya sonra değil, fiil işleneceği anda verilmektedir. Allah, mümin kullarına lütfu, kâfirlere adaleti ile muamele etmekte olup, kul için aslah olanı yapmak zorunda değildir.

9. Nübüvvet

Peygamberlerin nübüvveti, Allah'ın bildirmesi ile bilinir. Çünkü peygamber, her ne kadar Allah'a çağırsa da, Allah insanın kalbine peygamberi tanımayı ilhamı etmedikçe, onun söylediklerinin doğruluğunu hiç kimse bilemez. Ayrıca Allah, insanların dikkatini peygamberler üzerinde toplamak için onlara mucizeler vermiştir. Bütün peygamberler küçük, büyük bütün günahlardan beridirler. Ancak onlardan bazıları zelle (sürme) ve küçük hataların vuku bulması mümkündür. Bütün peygamberler aynı dini fakat ayrı şeraitleri getirmişlerdir. Nesih dinde değil, şeraitlerde olur. Yüce Allah peygamberleri, nübüvvet hususiyetleri ile insanlardan üstün kıldığı gibi; söz, ibadet ve bütün işlerini de diğerlerinden üstün kılmıştır. Hiç kimse ibadet, Allah korkusu, huşî ve Allah yolunda zorluklara katlanma hususlarında onların seviyesine yaklaşamaz.

Hız Muhammed, Allah'ın resulü, habibi ve günahlardan uzak tuttuğu bir kişidir. O, puta tapmamış, şirk koşmamış, büyük veya küçük günah işlememiştir. Allah'ın vahyettüklerini aynen insanlara tebliğ etmiştir. Allah'a iman eden kişinin ona da iman etmesi gerekir. Allah'a inandığı halde onu inkâr eden kişi mümin olamaz.

10. Ahiret

Kabirde ruhun bedene iade edilmesi, Münker ve Nekir'in sualı, kabrin sıkıştırması ve azabı hakktır. Ayrıca kıyamete yakın Deccal'in zuhuru, Ye'cuc ve Me'cuc'un çıkması, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa'nın gökten inmesi ve sahilî haberlerde varid olan diğer kıyamet alametleri hakktır ve vuku bulacaklardır. Bunlardan Deccal ve batşe ise Hz. Peygamber devrinde çıkmıştır.

Allah, bütün insanları öldükten sonra diriltecek, adalet terazileri kurulup iyilikler tartılacaktır. Orada amel defterlerinin okunması, havz-ı kevser, hasımlar arasında ödeşme (kısas) ve şefaât hakktır. Ameller cisim şeklinde canlandırılacak, örneğin ilim, bulut şeklinde getirilecektir. Makam-ı malûmud şefaât anılamındadır.

Cennet ve cehennem hakktır ve kendi mensupları için yaratılmışlardır. Onlardaki hayat ebedi olup yok olacaklarını söyleyenler küfre girerler.

11. İmamet

Ebu Hanife'ye göre hilafete geliş ümmetin seçimi ile olup ilk halife olan Ebu Bekir de bu makama bu yolla gelmiştir. Ömer ise yaralanınca hilafeti, Hz. Peygamber'in kendilerinden hoşnut olarak Allah'a kavuştuğu güvenli altı kişiye devretmiş ve aralarında anlaş-

maları için üç gün süre tanımıştır. Aralarında anlaşırda içlerinden herhangi biri biat etmemekte direnirse ona karşı çıkmalarını, anlaşılmadıkları takdirde ise Abdurrahman b. Avf'ın tarafında yer almalarını tavsiye etmiştir. Ali savaşında haklı, ona karşı savaşanlar ise hatah idiler. İlk dört halifenin fazilet sıralaması hilafete geliş sıralarına göredir.

Ebu Hanife, İbn Ömer'in "Âsî topluluğa karşı onun yanında savaşmış olmamak kadar hiçbir şeye üzülmeydin." dediğini naklettikten sonra Talha, Zübeyr ve Aişe'nin onunla savaşı konusunda susmayı ve bu konuyu kurcalamamayı tercih etmekte, Hz. Peygamber'in ashabını dost ediniriz ve hepsini hayırla anarız, Osman ile Ali'nin işini ise Allah'a havale ederiz, demektedir. O, hayatı boyunca hep Ehl-i beyte yakınlık duymuş, hilafete, iktidarı zorla ele geçiren Emevî veya Abbasîlerin değil, Ali evladının daha layık olduğunu düşünmüş, bu amaçla İmam Zeyd'in mevcut idareye karşı sürdürdüğü mücadeleyi desteklemiştir. Emevî ve Abbasîlerin ehl-i beyte uyguladıkları şiddete bazan açıkça, bazan da üstü kapalı olarak karşı çıkmıştır.

12. İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak

İyiliği emredip kötülükten sakındırmanın farz olduğunu söyleyen Ebu Hanife, bu konuda cemaati ve birlik bütünlüğü ön plana çıkarmaktadır. İyiliği emredip kötülükten sakındıran kişinin, Allah'ın ve Resulü'nün emrettiği bir vecibeyi yaşatmak için bile olsa insanları arkasına takarak cemaate karşı isyana kalkışmasını tasvip etmemekte, haddi aşanlarla değil, cemaatle olmayı tavsiye etmektedir. Cemaatin haddi aşması durumunda ise o bölgeden uzaklaşmayı önermekte ve bu görüşüne delil olarak "Allah'ın yerinin geniş olduğunu" bildiren⁹⁶ ve "sıkıntıda olanların bulundukları yerden başka yere göç etmelerini isteyen"⁹⁷ ayetlerle; "fitnenin zahir ettiği yerde onu değiştirmeye gücü yetmeyenlerin başka bir yere göç etmelerini, böyle davrandıkları takdirde 70 siddik ecir alacaklarını" bildiren hadisleri⁹⁸ göstermektedir. Çünkü ona göre isyan hareketlerinin kan dökmek, insan haklarını hiçe saymak ve malları yağmalamak gibi olumsuz yönleri, olumlu sayılabilecek yönlerinden çok daha fazladır.

⁹⁶ el-Ankebut 29/56.

⁹⁷ en-Nisa 4/97.

⁹⁸ Bu rivayetler için bk. Beyazıade, *el-Uşûlü'l-münîfe*, s.121-123.